

وزارت علوم تحقیقات و فناوری

دانشگاه الزهرا

دانشکده هنر

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته صنایع دستی گرایش پژوهش

عنوان

شیء باوری در هنرهای سنتی ایران

استاد راهنما

دکتر مهین سهرابی

استاد مشاور

دکتر محمد تقی آشوری

دانشجو

عارفه صابری افتخاری

شهریور ۱۳۹۱

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به
دانشگاه الزهراء (س) است.

تقدیم به هنر ایران

زحمات اساتید گرانقدر،

خانم دکتر مهین سهرابی و
آقای دکتر محمد تقی آشوری

را صادقانه ارج می نهم.

چکیده

شیء‌باوری، یکی از ادیان ابتدایی و به معنای اعتقاد داشتن به شیء یا اشیایی است که در باور انسان‌های بدوی دارای نیروی خارق‌العاده بوده، که در رویایی با مشکلات زندگی بدان‌ها پناه می‌برده‌اند. آثار و بقایای شیء‌باوری همواره در میان فرهنگ عوام از جمله فرهنگ عامیانه ایران به‌جا مانده است. در این رویکرد توجه به منشأ باور به برخی اشیاء و چگونگی عملکرد و اثربخشی آن‌ها در فرهنگ جوامع ابتدایی و باورهای عامیانه در اولویت قرار دارد. و روشن شدن نظریه شیء‌باوری در ایران نیازمند شناخت باورهای ریشه‌دار و کهن در فرهنگ مردم ایران در رابطه با استفاده از اشیایی خاص نیز است. همچنین شناخت باورهای عوام و تأثیر آن در خلق هنر سنتی در حیطه فلکلر از اهداف این پژوهش است.

به این منظور ابتدا به چیستی شیء‌باوری و چگونگی پدید آمدن آن در میان جوامع ابتدایی بر اساس نظریات مردم‌شناسان پرداخته شد. همچنین شیء‌باوری در فرهنگ مردم ایران به همراه آداب و رسوم و باورهای مرتبط با آن اشیاء بررسی گردید. داده‌های حاصل از این بررسی‌ها به روش توصیفی-تشریحی و از طریق استدلال استقرایی و بر اساس اشیای باورشده در فرهنگ سقاخانه مورد تحلیل قرار گرفت و از آن‌جا پژوهش حاضر به این نکته منتج گردید که آثار هنری سنتی نه تنها اشیایی

برخاسته از باورهای جمعی و اعتقادات آیینی-مذهبی در فرهنگ عامیانه هستند، بلکه توده مردم جهت رسیدن به نیازها و خواسته‌های معنوی خویش به این اشیاء توسل جسته، و آنها را باور دارند.

واژگان کلیدی: هنرسنتی، شیء‌باوری، فرهنگ عامیانه

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول	طرح :
تحقیق	۱.....
۱-۱	
مقدمه.....	
۲.....	
۲-۱	مسأله
پژوهش.....	
۴...	
۳-۱	پرسش‌های
پژوهش.....	۴.....
۴-۱	اهداف پژوهش و ضرورت
آن.....	۴.....
۵-۱	فرضیات
پژوهش.....	
۵	
۶-۱	پیشینه
پژوهش.....	
۵.	
۷-۱	نهاد یا مؤسساتی که می‌توانند از یافته‌های این پژوهش بهره
گیرند.....	۷.....
۸-۱	نوع
پژوهش.....	
۷.....	
۹-۱	اطلاعات مربوط به روش‌شناسی
پژوهش.....	۸.....
۱-۹-۱	تعریف جامعه آماری و ویژگی‌های
آن.....	۸.....
۲-۹-۱	روش نمونه‌گیری و حجم تقریبی
نمونه.....	۸.....

۳-۹-۱	ابزار	سنجش،	مقیاس‌های	سنجش (پایایی)	-
اعتبار).....	۸.....				
۴-۹-۱	روش	تجزیه	و	تحلیل	
داده‌ها.....	۸.....				
فصل دوم: شعی‌باوری در عرصه ادبیان و فرهنگ جوامع					
ابتدایی ۱۰.....					
۱-۲	چیس	تی.....			
۱۲	شعی‌باوری			
۱-۱-۲	اعم	ال	ج	ادویی در	
۲-۲	شعی‌باوری			
شعی‌باوری و آداب آن در فرهنگ					
ایران..... ۲۵ ۱-۲-۲ گونه‌هایی از				
اشیاء باور شده در میان ایرانیان..... ۳۰ ۲-۲				
-۱					
.....					
۱-۲-۲	کانی			
۳۰	زای	ب	دن	
۳۶	حیوانات			
۳-۱-۲-۲					
.....					
۳۹..	گیاهان			
۴-۱-۲-۲					
.....					
۴۲...	فصل	س	وم:	هنر	س
ر ننتی در گس تره هنر					
۵۴	فلکلر			
۱-۳	هنر	ویژگی‌های			
۵۶	سنتی			
۲-۳	فلکلر	و	خلق	هنر	
۶۵	سنتی			
۱-۲-۳	گونه‌هایی	از	هنرهای	سنتی	و
حضور باورهای مردمی در این					
۷۳	آثر			
۱-۱-۲-۳	قفل	و	کلید		
۷۳	سازی			
۲-۱-۲-۳					
.....					
۸۰..	جوهر سازی			

۳-۱-۲-۳

سفالگری..... ۹۱

اجی..... ۴-۱-۲-۳ هنرنس

پارچه..... ۹۴ فصل

چهارم: تحلیل یافت ه ای

پژوهش ۱۰۱

فصل پنجم:

نتیجه گیری

۱۱۹

فهرست منابع و مآخذ

مطالب ۱۲۲

فهرست منابع و مآخذ

تصاویر ۱۳۶

فهرست تصاویر

عنوان	صفحه
تصویر ۱-۲. خرمهره آبی رنگ از جنس سفال، جهت دفع چشم زخم	۳۳
تصویر ۲-۲. مهره آبی برای دفع چشم زخم از کودکان و حیوانات با ارزش در میان عشایر لرستان	۳۴
تصویر ۲-۳. طلسم نمک برای دفع چشم شور در کرمان	۳۶
تصویر ۲-۴. نصب پر بر روی کلاه خود به عنوان تعویذ	۳۷
تصویر ۲-۵. پنجه پرنده به عنوان تعویذ دفع چشم زخم بر روی کلاه یک پسر بچه از عشایر لرستان	۳۸
تصویر ۲-۶. اسفندی، طلسم ساخته شده از گیاه اسفند جهت دفع چشم زخم	۴۱
تصویر ۲-۷. نعل اسب بر بالای در ورودی، جهت خوشیمنی و رد نحوست در بوشهر	۴۶
تصویر ۲-۸. دونمونه از زنگوله‌های مورد استفاده جهت دفع چشم زخم	۴۷
تصویر ۲-۹. خلخال برنجی، مورد استفاده زنان در استان هرمزگان جهت دفع نیروهای شر	۴۷
تصویر ۲-۱۰. تعویذ زنان عشایر قشقایی با «سکه» به صورت تزئینات سربند و گردن بند	۴۸
تصویر ۲-۱۱. نصب سکه بر روی کلاه پسر بچه‌ها جهت دفع چشم زخم در لرستان	۴۹
تصویر ۲-۱۲. آویزهایی از سکه طلا جهت دفع چشم زخم از زنان در کرمانشاه	

۸۲.....	تصویر ۳-۱۳. گردن‌بند محفظه‌ای دعا و طلسم، نقره،
.....	قرن ۲۰م.....
.....	۸۲.....
.....	تصویر ۳-۱۴. گردن‌بند محفظه‌ای طلسم و دعا، نقره، نیشابور، قرن
.....	۱۲م.....
.....	۸۳.....
.....	تصویر ۳-۱۵. گردن‌بند محفظه‌ای طلسم و دعا، نقره، نیشابور،
.....	قرن ۱۲م.....
.....	۸۳.....
.....	تصویر ۳-۱۶. تومار، گردن‌بند طلسم و دعا از نقره، مورد استفاده
.....	زنان
.....	ترکمن.....
.....	۸۴.....
.....	تصویر ۳-۱۷. هیکل، گردن‌بند طلسم و دعا از طلا، نقره و چرم مورد
.....	استفاده زنان
.....	ترکمن.....
.....	۸۴.....
.....	تصویر ۳-۱۸. انگشتر طلسمی محفظه‌ای، نقره، قرن ۱۹م
.....
.....
.....	۸۵.....
.....	تصویر ۳-۱۹. انگشتر
.....	طلسمی، نقره، قرن
.....	۱۹م.....
.....
.....	۸۵.....
.....	تصویر ۳-۲۰. انگشتری محفظه‌ای، نقره،
.....	قرن ۱۹م.....
.....
.....	۸۵.....
.....	تصویر ۳-۲۱. انگشتری دعا، نقره
.....	قرن ۱۹م.....
.....
.....
.....	۸۵
.....	تصویر ۳-۲۲. عقیق سلیمانی معروف به
.....	باباقوری.....
.....
.....	۸۶.....
.....	تصویر ۳-۲۳. انگشتر باباقوری (تعویذ
.....	نظر قربانی).....
.....
.....	۸۶.....
.....	تصویر ۳-۲۴. انگشتر فیروزه، جهت دفع
.....	چشم‌زخم.....
.....

۸۷.....	تصویر ۳-۲۵. انگشتر فیروزه دافع چشم زخم طبق سنت پیامبر.....
۸۷.....	تصویر ۳-۲۶. بازوبند شیروالشمس، نقره، قرن ۱۹م.....
۸۸.....	تصویر ۳-۲۷. بازوبند طلسمی مزین به آیات قرآن، قرن ۱۹م.....
۸۹.....	تصویر ۳-۲۸. بازوبند طلسمی مزین به دعا، طلا، قرن ۱۹م.....
۸۹.....	تصویر ۳-۲۹. بازوبند طلسم و دعا، نقره، قرن ۲۰م.....
۸۹.....	تصویر ۳-۳۰. بازوبند طلسم و دعا، نقره، قرن ۲۰م.....
۸۹.....	تصویر ۳-۳۱. بازوبند محفظه دار، نقره، قرن ۱۹م.....
۹۰.....	تصویر ۳-۳۲. بازوبند محفظه دار، فولاد قرن ۱۷م.....
۹۰.....	تصویر ۳-۳۳. کوزه برای مراسم ازدواج در کردستان.....
۹۱.....	تصویر ۳-۳۴. کاسه سفالی اقوام مندیایی، چرخساز، جهت دفع نیروهای شر، سده ۵ تا ۷ هجری.....
۹۲.....	تصویر ۳-۳۵. بلاپوش طلسمی، مرکب روی پارچه، قرن ۱۹م.....
۹۴.....	تصویر ۳-۳۶. پارچه طلسمی، مرکب روی پارچه، قرن ۱۹م.....

.....	۹۵
تصویر ۳-۳۷. پیراهن دعا و طلسم برای حضور در جنگ و یا سفر، مرکب روی پارچه، قرن	۱۹م
.....	۹۶
تصویر ۳-۳۸. پیراهن رزم مکتوب به آیات و طلسمات، قرن ۱۰ق
.....	۹۶
تصویر ۴-۱. قفل‌های نذری مردم در سقاخانه
.....	۱۰۸
تصویر ۴-۲. آدمک‌های فلزی، نقره قلمزنی شده، طلسم باطل‌السحر و نذری برای سلامتی و طول عمر در سقاخانه	۱۰۹
تصویر ۴-۳. نصب آدمک‌های نذری به دیوار یا درب سقاخانه برای ادا شدن حاجت و شفای بیماران	۱۰۹
تصویر ۴-۴. آدمک‌های فلزی، حاکمی شده با نوشته‌ها و طلسم‌ها، اواخر قرن ۱۹م	۱۱۰
تصویر ۴-۵. نذورات به شکل سر از جنس نقره، به عنوان درخواست یا سپاس از بیمار	۱۱۱
تصویر ۴-۶. اعضای بدن (دست و پا) به نیت و آرزوی شفا و بهبودی
.....	۱۱۲
تصویر ۴-۷. پنجه برنجین، جهت نذر حاجتمندان در سقاخانه، قرن ۱۹م	۱۱۳
تصویر ۴-۸. پنجه برنجین در جام‌های سقاخانه، نمادی دست سقای کربلا
.....	۱۱۴
تصویر ۴-۹. چشم‌های فلزی در سقاخانه جهت دفع چشم زخم
.....	۱۱۵
تصویر ۴-۱۰. ستاره‌های فلزی، برای دستیابی به بخت و سرنوشتی نیک
.....	۱۱۶

فهرست جدا اول

عنوان

صفحه

جدول ۱-۲

شیء باوری

.....
.....

..... ۵۱.....

جدول ۱-۳ خلق هنر سنتی در گستره

..... فلکزر.....
.....

..... ۹۸.....

جدول ۱-۴ باورهای مردمی و ایجاد

..... سقاخانه.....
.....

..... ۱۱۷.....

جدول ۲-۴ شیء باوری در فرهنگ

..... سقاخانه.....
.....

..... ۱۱۸.....

فصل اول
طرح پژوهش

۱-۱ مقدمه

مطالعات بر روی چگونگی خلق هنر سنتی در ایران و تدوین یک مبانی موثق در باب این هنر از موضوعاتی است که همواره از دغدغه‌های هنرمندان و پژوهشگران در حوزه هنر سنتی بوده است. از آنجا که اعتقادات و باورهای مردمی رابطه‌ای تنگاتنگ با طراحی و ساخت اشیاء در مقوله هنرهای سنتی دارد، بنابراین بررسی این باورها بر اساس یک نظریه علمی و مرتبط، همچون شیء‌باوری (فتیشیسم) بستری مناسب برای انجام پژوهش در این زمینه به دست می‌دهد. با توجه به اینکه انجام چنین پژوهش‌هایی که از جنس پژوهش‌های میان رشته‌ای است از سبقه‌ی بالایی در ایران برخوردار نیست، لذا منابع مورد بررسی در امر تحقیق نیز اندک است. از سوی دیگر پژوهش درباره‌ی نظریه شیء‌باوری در ایران نیز از دیگر مشکلات و به نوعی از محدودیت‌های اصلی این رساله بوده است، که تنها امر راهگشا در این زمینه درک و بررسی عمیق نظریه فتیشیسم بر مبنای دیدگاهها و تحقیقات مردم شناسان میان جوامع ابتدایی آفریقایی و دیگر مناطق خارجی در این مقوله و مطابقت آن نظریات در مورد اشیاء باور شده موجود در ایران بوده است. موضوع پژوهش فوق شیء‌باوری در هنرهای سنتی ایران است. به این ترتیب بررسی تأثیر اعتقادات مذهبی و باورهای مردم در خلق هنرهای سنتی ایران، با رویکرد جدید و علمی و براساس نظریه مردم شناسی دینی مثل فتیشیسم (شیء‌باوری) و تطبیق و تحلیل یافته‌های موجود در شیء‌باوری ایران و تأثیر آن در خلق هنرهای سنتی، خط هادی و رشته‌های ارتباطی این پژوهش را تشکیل می‌دهد. کلیت چنین فرایندی به شرح زیر ترسیم شده است.

بررسی نظریه شیء‌باوری و چگونگی عملکرد اشیاء باور شده بر اساس اعمال جادو، همچنین پرداختن به مسئله شیء‌باوری در فرهنگ مردم ایران و تأثیر آن در خلق هنرهای سنتی در زمره اهداف این رساله است؛ شناخت و تأثیر باورهای مردمی در خلق آثار هنر سنتی و قرار

گرفتن این اشیاء در قلمرو فرهنگ شیء‌باوری نیز برخاسته از پرسش‌هایی است که در رساله بدان اشاره خواهد شد. در فصل دوم که چستی شیء‌باوری را به عنوان یکی از ادیان ابتدایی شرح می‌دهد، اگرچه دیدگاه‌های متنوع مردم شناسان در این باب به صورت کلی ذکر می‌شود، لیکن سیر اصلی این نظریه بر اساس نظریات تایلر - از بنیان‌گذاران مردم شناسی دینی - دنبال می‌شود و تمامی وجوه شیء‌باوری اعم از چگونگی پدید آمدن آن و چرایی اعتقاد به اشیاء در باور انسان ابتدایی به عنوان اشیایی خوش‌یمن و یا بدیمن در زندگی انسان بررسی می‌شود. سپس نظریه‌ی شیء‌باوری در فرهنگ مردم ایران مورد تفحص قرار خواهد گرفت، که البته شناخت باورهای کهن ایرانیان در کتب دینی و اساطیر در استفاده و اعتقاد آنها به برخی اشیاء راهگشای اصلی اثبات شیء‌باوری در ایران خواهد بود. در فصل سوم که مطالعه در حوزه هنرهای سنتی است، پس از معرفی جامعی از ویژگی‌های هنر سنتی، به تبیین این هنر در گستره‌ی هنر فلکلر (فرهنگ عامه) - که بنابر نظریات سنت‌گرایان تنها منشأ خلق هنر سنتی است - پرداخته می‌شود. سپس بررسی نمونه‌هایی چند از گونه‌های متفاوت هنرهای سنتی که بر اساس باورها و جهت رفع نیازهای مردم خلق شده، بخش دیگری از پژوهش فوق را به خود اختصاص خواهد داد. در فصل تحلیل نیز اشیاء هنری ساخته شده در فرهنگ سقاخانه که بر اساس باورهای آیینی-مذهبی مردم که در ارتباط با مکان متبرک و مقدس سقاخانه به وجود آمده‌اند، برای تحلیل بر مبنای نظریه شیء‌باوری برگزیده شده است. و در انتها، ارائه نتیجه‌گیری پایان رساله را رقم خواهد زد.

در خاتمه باید گفت که انجام چنین پژوهش‌هایی در عصر حاضر که هنر سنتی ایران دارای فراز و نشیب‌های زیادی شده و از طرفی تنها تکرار هنر پیشینیان است، امری ضروری به نظر می‌رسد و امید است که بررسی ویژگی‌های هنر سنتی در عرصه فرهنگ و هنر عامیانه، با تکیه بر

نظریات مردم‌شناسی دینی مانند فتیشیسم، راهی باشد که در مسیر آن علل رکود و رخوت هنر سنتی ایران روشن شود، و با تکیه بر آن بتوان گامی مؤثر در جهت زنده نگه داشتن این هنر به عنوان یک هنر اصیل برداشت.

۲-۱ مسأله پژوهش

فرهنگ عامیانه ایران از سنتها، آداب و رسوم، باورها و اعتقاداتی برخاسته که میراثی به وسعت تاریخ دارد و در میان عناصر متعدد فرهنگ عامیانه، شیء‌باوری حضور گسترده‌ای در زندگی عوام داشته و بقایای آن همواره در میان توده‌ی مردم به‌جا مانده است. شیء‌باوری یکی از ادیان ابتدایی و به معنای ستایش، پرستش و باور داشتن یک شیء جهت مددجویی از آن در مواقع سختی و مشکلات است. این اشیاء طبیعی و ساختگی دارای قدرت جادویی خارق‌العاده و به عنوان شیئی کاربردی و ثمر بخش در امور زندگی اهمیت زیادی داشته است. بسیاری از آثار هنری خلق شده در جامعه سنتی عوام نیز از اشیاء و دست‌ساخته‌هایی هستند که در فرهنگ شیء‌باوری جای دارند، جنبه رازآمیز نهفته در این اشیاء از دل خصلت‌های اجتماع مردم جامعه برمی‌خیزد و در واقع هنرهای سنتی برخاسته از فرهنگ عوام از جمله آثاری هستند که براساس باورهای مردم ساخته می‌شوند و بر این مبنا پاسخگوی نیازهای معنوی آنها هستند. هدف از این پژوهش بررسی هنرهای سنتی در فرهنگ شیء‌باوری است که می‌تواند جستاری در زمینه‌ی شناخت باورها و اعتقادات مردم به عنوان مبانی خلق هنرسنتی در فرهنگ عامیانه باشد.

۳-۱ پرسش‌های پژوهش

۱. مهمترین عواملی که برخی از آثار هنرهای سنتی را در قلمرو فرهنگ شیء‌باوری قرار می‌دهد، کدام است؟
۲. باورهای عوام چگونه در خلق برخی هنرهای سنتی نمود پیدا کرده است؟

۴-۱ اهداف پژوهش و ضرورت آن

هنر سنتی که برخاسته از سنت‌های موجود در فرهنگ سنتی عامیانه است، در واقع تجسم یافتن باورها، اعتقادات،